

KÉT UTAZÁS, MELY EGY MÁSIK ÉLETBE VISZ

Semprun *A nagy utazás* (*Le grand voyage*) című regénye 1963-ban, Kertész Imre *Sorstalansága* pedig 1975-ben jelent meg. Két regény, melynek témája azonos, szerkezete és fogadtatása azonban különböző.

Semprun regénye már 1963-as megjelenéskor hatalmas siker, szinte egyszerre jelenik meg 15 nyelven. 1964-ben megjelenik Réz Pál fordításában a magyar kiadás is. A regény a megjelenés pillanatában világsiker lett.

Kertész regénye azonban nem büszkélkedhet ilyen kezdeti sikerekkel. A regény 1973-ban készült el, de a kiadó csak két évvel később adta ki. A kortárs kritika ugyan érdeklődéssel fogadja¹, de az olvasóközönség nem emeli a „remekművek” sorába. Spiró György a '80-as évek közepén a *Sorstalanság* visszhangtalanságát egy fajta sikerként értékeli: „Egyébként a *Sorstalanság* visszhangtalansága lényegében a sikere. Egy annyira zárt, foggal-körömmel az előítéleteibe kapaszkodó irodalomban, mint a magyar, a siker csak a mű másodlagossága mellett beszélt volna.”² A regény igazi sikerét a Nobel-díj 2002-es elnyerése hozza meg.

Közös a két regényben, hogy mindkettő szerzőjük első regénye, és a kritika a mai napig mindkettőt az adott szerző legfontosabb, legkiemelkedőbb regényének tartja. Ezen első regényeket művek sora követi, melyeknek témája, esetenként hőse is azonos. Mindketten fiatalembert – Semprun 20, Kertész 14 éves – élük át a buchenwaldi láger borzalmait, közös gyökerekből táplálkoznak. Az átélt borzalmak feledhetetlenek, és az egész pályát át- meg átszövik az emlékek.

A NAGY UTAZÁS

Semprun regénye két értelemben is „nagy utazást” ír le: a foglyokkal zsúfolt vagon Compiègne-ből Buchenwaldba való útját és azt a lélekleben megtett utat, amivel tizenhat év után fel tudja idézni a deportálás emlékeit.³ A tizenhat év távolság az eseményektől nem véletlen: ekkorra nő fel az a nemzedék, amelyikhez a regény ajánlása is szól: „Jaimének, mert tizenhat éves”.

Az „utazás” kifejezés azonban az egész életutat is jelöli, hiszen az emlékezés során felidéződik az a múlt, amely meghatározza a jelent és a jövőt. A borzalom elbeszélése kapcsán más időben történt eseményeket is elmond Semprun: az elbeszélő Gérard tudatában múlt és jövő képei szintúgy „felidéződnek”. Az író így nem egyszerűen a lágerek szörnyűségeiről vall, nemcsak ezek emlékét idézi fel, hanem ez által az élet, az emberi sors egészéről vall.

A SORSTALANSÁG

Kertész regényének főhőse egy 14 éves budapesti kamasz, aki beszámol arról, hogy 1944 tavaszán munkaszolgálatra induló apját hogyan búcsúztatta el a család, majd arról, hogy két hónappal később őt magát miként hurcolták el munkába menet a fővárosból Auschwitzba, majd Buchenwaldba, ahonnan egy év múlva (1945 nyarán) tér haza néhány túlélőtársával.

Semprun főhősével ellentétben hiányzik a főhős, Köves Gyuri megnyilatkozásaiból az érzelmi indíttatás. „A tragikusnak mondott eseményt a valamiért érzelemtelen fiú szemszögéből látjuk.”⁴ Ezt az érzéketlenséget talán Gyuri laza érzelmi kötődéseivel (szülei válása, intézeti élet) magyarázhatjuk.

¹ Vö. Szirák Péter: *A megérthetetlen megőrzése* (*Sorstalanság*) = Szirák Péter: *Kertész Imre*, Kalligram, Pozsony, 2003, 14.

² Spiró György: *Non habent sua fata* = Spiró György: *Magániktató*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985, 390–391.

³ Vö. B. Mészáros Vilma: *Jorge Semprun = A francia irodalom a huszadik században II.*, Köpeczi Béla (szerk.), Gondolat, Budapest, 1974, 360.

⁴ Spiró György: *im.* 383.

TÉR, IDŐ ÉS EMLÉKEZÉS

A modern regény szerkezete sokszor szinte követhetetlen: teljesen szabaddá válik az idő és a tér kezelése. Különösen igaz ez *A nagy utazás*ra. Ez a regény mozaikokból (emlékképekből) áll, így a befogadás szellemi erőfeszítésre, együttalkotásra készíti az olvasót.

A Semprun által alkalmazott idő- és térábrázolás nem ismeretlen a regényirodalomban. Elég, ha Proust fő művére, *Az eltűnt idő nyomában* című regényre gondolunk, amelyre maga Semprun többször is közvetlen utalásokat tesz. Első alkalommal az utazás első éjszakáján: „Azzal töltöttem az utazás első éjszakáját, hogy emlékezetemben összeállítottam a *Swann* cselekményét. [...] Az utazás első éjszakáját azzal töltöttem, hogy emlékezetemben összeállítottam a *Swann*t, és visszaemlékeztem a gyermekkoromra. Azon tűnődtem, vajon volt-e valami is gyermekkoromban, amit a *Vinteuil*-szonáta dallamához hasonlíthatnék. Mélyen lesújtott, de nem találtam semmit.”⁵

Másodszor az emlékekben jelenik meg a Proust-intertextus: „»Ez az éjszaka, atyáuristen, sosem lesz vége ennek az éjszakának« – mondta a semuri fiú, és az a másik éjszaka sem akart véget érni, az az eisenachi éjszaka az eisenachi német szállodai szobában. [...] Az éjszaka nem akart véget érni, Yves az igazak álmát aludta, mint ahogy a gyermekkori éjszakák nem akartak véget érni, figyeltem a lift hangját, mely a szülők hazaérkezését jelezni, a beszélgetést a kertben, amikor *Swann* vacsorára volt hivatalos.”⁶

A Proust művére való közvetlen utalások mellett további jellegzetességekben is érzékelhetjük a regényciklus hatását: azonos Proust és Semprun emlékezőtechnikája, mindkettőjükénél nagy szerepet kapnak az álmok, párhuzamok figyelhetők meg a két regény között (pl. Semprun fekete kenyérszelete és Proust madeleine süteménye), illetve mindketten igyekeznek megszüntetni az objektív és a szubjektív idő közötti határt.

A madeleine sütemény motívuma a fekete kenyérszeletben tér vissza, melybe a főhős a háború után két évvel Asconában egy ismerősénél harapott. „Különféle dolgokról beszélgettünk, nagy egyetértésben, és Catherine asztalhoz hívta a társaságot. Oroszos vacsorát adott, s így történt, hogy egyszerre csak *fekete kenyérszelet* [kiemelés tölem] került a kezembe, és míg tovább beszélgettünk, gépiesen beleharaptam a fekete kenyérbe. S akkor a kissé savanyú, fekete kenyér íze, s az, ahogy lassan rágtam [...] nyers erővel hívta életre a csodálatos percek, amikor napi kenyéradagunkat ettük a táborban ...”⁷. A hatás ugyanaz, mint Proust esetében⁸. Ehhez hasonló az a része a regénynek, amikor a Moselle-völgyének említése Gérardban felidézi egy gimnáziumi földrajzóra emlékét.⁹

Mint már említettem, Semprun egybemossa a szubjektív és objektív, az átélt és a mérhető időt. „Minden erőmet megfeszítem, próbálok megszámolni a nappalokat, számolni az éjszakákat. [...] De úgy látszik, rosszul számoltam, vagy pedig vannak napok, amelyek éjszakává változtak.”¹⁰ Az idő mérésének lehetetlensége, az idő érzékelhetetlensége többször megjelenik még a regényben: „Hány óra lehet? – kérdezi mögöttünk egy hang. Senki sem felel, minthogy senki sem tudja, hogy hány óra lehet. Egyszerűen éjszaka van. Éjszaka, melynek nem látni a végét. Egyébként most nincs is vége az éjszakának, csak ugyan örökkévaló, örökre megtelepedett vég nélküli éjszaka-lényében. Még ha meg is őrizhettük volna az óránkat, [...] ha látnánk is, hogy hány óra van, [...] volna-e konkrét jelentése az időnek? Talán csak elvont utalás volna a külvilágra.”¹¹ Itt a szubjektív és az objektív idő szembeállítása az ábrázolt helyzet, a vagon valóságának következménye. Az „utazóknak” nincs fogalmuk a valós időről, de jelenlegi helyzetükben nem is vennék hasznát. A regényben a szubjektív idő egy társadalmilag meghatározott csoport történelmi tapasztalatává válik, és nem „pusztán” egyéni élmény lesz. A megkönnyebbülést az átélt időnek a valós időbe való visszasiklása, visszatérése idézi elő: „A mozdony kettőt füttyent, aztán hirtelen nekilődül. [...] A hajnal. [...] A hajnal az, átestünk egy éjszakán, egy éjszakával rövidebb az utazás. Ez az

⁵ Jorge Semprun: *A nagy utazás*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998. 71.

⁶ *A nagy utazás*, 85.

⁷ *A nagy utazás*, 124–125.

⁸ Vö. Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában I.*, Kriterion, Bukarest, 1975. 213.

⁹ *A nagy utazás*, 8–9.

¹⁰ *A nagy utazás*, 7.

¹¹ *A nagy utazás*, 95.

éjszaka nem akart véget érni, nem is volt előre látható vége. Bennünk bomlik ki a hajnal, most még keskeny, szürkés csík a láthatáron, de semmi sem tudja megakadályozni, hogy kibontakozzék. [...] – Végre, pajtás, végre – énekl a semuri fiú. Mindenki egyszerre kezd el beszélni a vagonban, és robog a vonat.”¹² A hajnal megjelenése nemcsak az élet újraindulását („a mozdony füttyent”, „mindenki egyszerre kezd el beszélni”) jelenti, hanem a valós (objektív) időbe való visszatérést is.

Semprun – akárcsak Proust – elveti az idő ábrázolásának egyszerű egymásutánját. Ennek köszönhetően a regényben négy idősíkot különíthetünk el.

Az első idősík az események elbeszélésének ideje, a megírás jelene. Ehhez az idősíkhhoz képest a másik három idősík múlt időnek tekinthető. Ez az idősík közvetlenül is megjelenik a cselekmény előrevetítésében. Ennek az idősíknak az érzékeltetésére szolgál az is, hogy a másik három idősíkot emlékként állítja be Semprun.

A második idősík az elbeszélés cselekményének jelene (jelen a múltban). Az elbeszélés jelene a négynapos utazás utolsó 24 órája, a compiègne-i gyűjtőtáborból a buchenwaldi koncentrációs táborba tartó tehervonaton. Ez az idősík a halál felé visz, végpontja egy náci haláltábor: „A negyedik éjszaka felé haladunk, az ötödik nap felé. Az ötödik éjszaka, a hatodik nap felé. De hát mi haladunk vajon, mi? Mozdulatlanok vagyunk, összezsúfolva mind, az – éjszaka halad, e negyedik éjszaka halad eljövendő mozdulatlan holttesteink felé.”¹³

A harmadik idősík az utazást megelőző események síkja, Gérard gyermek- és ifjúkora (múlt a múltban). Ebben az idősíkban Semprun bizonyos távolságot tart a nem kívánt jelentől, mégis társadalmilag szorosan összekapcsol két idősíkot: a jelent a múlt tragikusan szükségszerű következményének tartja, és ekként is mutatja be. A spanyol polgárháború gyermekként való megélése, a Franciaországba való menekülés – az életrajzi kapcsolódáson túl – mind a jelen előkészítője. A múlt emlékeinek felidézése, „utolérni az elveszett időt” Semprun számára azt jelenti, hogy felhagy a meneküléssel, képessé válik a harcra, férfivá érik a küzdelmes jelenben.¹⁴

A negyedik idősík jövő a múltban. Ennek ugyanúgy része a semuri fiú halála, a buchenwaldi haláltábor vérengzése, mint a főhős és társainak megmenekülése, a fasiszták veresége. A nagy különbség Prousttal szemben éppen itt jelentkezik: Proust csak sejteti a jövőt, Semprun ábrázolja is azt. Ábrázolja azt a jövőt, amely az egyén számára is meghozza a felszabadulást.

A regényben az idősíkok mellett a helyszínek síkja is változik. A regény középpontjában a Compiègne-ből (Franciaországban) Buchenwaldba (Németország) vezető út ábrázolása áll, de emellett megjelennek még spanyolországi, hollandiai és olaszországi helyszínek is.

A *Sorstalanság*ban Kertész nem alkalmazza a Semprunnél látott „játékot” az idővel, hanem lineárisan meséli el a történetet az apa munkaszolgálatba vonulásától Gyuri hazatéréséig, és ezeket csak egy helyen szakítják meg a múltra vonatkozó utalások, emlékképek. Gyuri Auschwitzban az érkezés pillanataira emlékezve felidézi egykori meglepődöttségét, majd egy még korábbi, otthoni eseményre utal vissza. Itt az emlékek újabb emlékeket hívnak elő: „Nincs új rab tán, úgy vélem, aki ezen a helyzeten eleinte még ne csodálkozna kissé: így azon az udvaron, ahová a fürdőből végül is megérkeztünk, a fiúkkal először még sokáig nézegettük, csodáltuk meg forgattuk egymást. [...] Egy valamit azonban igen megbántam itt. Még otthon egyszer találomra levettem a polcra, emlékszem, egy eldugottabb, s ki tudná, mióta ott porosodó könyvet. Egy rab volt az írója, s azután magam se olvastam végig, mert nem nagyon tudtam a gondolatát követni [...] végül mert cseppet sem érdekelt [...]: ilyenképp a szükség idejére tanulatlan maradtam. Az egészről csak azt jegyeztem meg, hogy a rab, ennek a könyvnek az írója, állítása szerint jobban emlékezett a fogsága első, tehát a tőle már távolabbi, mint a későbbi, vagyis az írás idején már elvégre közelebb eső napjaira. [...] az igazat írhatta: az első napra emlékszem ugyanis magam is a legpontosabban, csakugyan, ha meggondolom, pontosabban, mint a rákövetkezőkre.”¹⁵

¹² *A nagy utazás*, 97.

¹³ *A nagy utazás*, 135.

¹⁴ Vö. Egri Péter: *Proust újításainak modern áthangszerezése. Semprun = Egri Péter: Álom, látomás, valóság. Az újabb európai regényirodalom álom- és látomásábrázolásának művészi szerepéről*, Gondolat, Budapest, 1969, 318.

¹⁵ *Sorstalanság* 127–128.

Az emlékező időbeli elbizonytalanodását jól mutatja az igeidők (jelen és múlt) váltakozása. „... Ez az időszemlélet felidézheti Thomas Mann *Varázshegyének* időszemléletét¹⁶ [...] látjuk, hogy az emlékezésnek Kertésznel két síkja van [...]: az elbeszélői Én az elbeszélte Én emlékezetére emlékezik vissza.”¹⁷ – hívja fel figyelmünket Molnár Gábor Tamás tanulmányában. Az emlékezés a regény lezárásakor is fontos szerephez jut: „Új életet – vélekedtem – akkor kezdhettek csak, ha újra megszületnék, vagy ha valami bántalom, betegség vagy efféle érné az *elmémet* (kiemelés tőlem), amit remélhetően tán csak nem kívánnak nékem. – Különben is – tettem hozzá –, nem vettem észre, hogy borzalmak voltak –, s akkor, láttam, igen meglepődtek. Hogy értsék azt – akarták tudni –, hogy »nem vettem észre«? Akkor meg viszont én kérdeztem tőlük: és ők meg vajon mit csináltak azokban a bizonyos »nehéz időkben«? – Hát... éltünk – töprengett el az egyik. – Megpróbáltunk túlélni – tette hozzá a másik. Azaz tehát: ők is mindig léptek egyet – jegyeztem meg én.”¹⁸ Ezt követően a többiek – nem létező – emlékeinek érzékeltetésére Gyuri saját, auschwitzzi emlékeit idézi fel, meséli el.

Ha figyelembe vesszük Szirák Péter állítását¹⁹, melyben – a Wilhelm Meisterrel összekapcsolva – a regény nevelési regény voltát hangsúlyozza, másként kell értelmeznünk a regény végi emlékeket. Gyuri egy nevelődési folyamaton megy át, amely folyamat hazatérésekor már visszafordíthatatlan, lezárt és kitörölhetetlen emlékeiből. Ekkor a főhős már bizonyos nosztalgiával gondol vissza az elmúlt időre: „Az a bizonyos jellegzetes óra volt ez – még most, még itt is felismerem –, legkedvesebb óráim a táborban, s valami éles, fájdalmas és hiábavaló érzés fogott el utána: a honvágy. Egyszerre minden megelevenedett, minden itt volt és föltolult bennem, mind megleptek furcsa hangulatai, megremegtettek apró emlékei. Igen, egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet.”²⁰ Itt Köves Gyuri épp olyan nosztalgiával gondol vissza a lágerben töltött napokra, ottani társaira, mint Gérard az elhunyt semuri fiúra évekkal később.

„A regénybeli kvázi jelen idő használata mintegy kikapcsolja az utólagos tudás horizontját, és a történeti fontosság tapasztalatát írja elő a főhős számára ...”²¹ Ez a technika elősegíti, hogy aki először olvassa Kertész regényét, nem tudja, hogy a főhős Auschwitzba kerül, hogy megmenekül. Az első olvasás „gyanútlan” olvasás, amely során az olvasó az elbeszélővel együtt ismeri meg Gyuri sorsát. Semprun ezzel szemben már a regény első oldalain tudatja velünk, hogy főhőse túléli az utazást, hazatér. Ezzel a kvázi jelen idejű elbeszélésmóddal Kertész a hazatérés történetét elmesélő utolsó fejezetben szakít, és itt múlt időben meséli el az eseményeket. Ezzel is érzékelteti, hogy a múltbeli élmények elevebben élnek az emlékezetben, mint a jelenhez közelebb lévők.

Semprun az emlékezést ezzel szemben esztétikai elvvé teszi. Önmaga hangsúlyozza, hogy ahhoz, hogy el tudja mondani emlékeit, előbb el kell felejtenie az utazást. Ezzel az élmények feltámadásának spontán voltának szükségességét emeli ki.²² Semprun ennek megfelelően tudatosan válogat emlékei között: „De hát én írom ezt a történetet, s úgy írom, ahogy a kedvem tartja. Megtehettem volna azt is, hogy a semuri fiúról nem szólok. Együtt tettük meg az utat, bele is halt, s ehhez a történethez végeredményben senkinek semmi köze.”²³ Itt Semprun egyértelműen tudatja az olvasóval, hogy élni kíván az alkotói szabadsággal, nem törekszik az – emlékek teljes visszaadására, felidezésére.

„... az idősikoknak, a színhelyeknek és a nézőpontoknak váltogatásával és változtatásával, az utazás utolsó, különösen válságos szakaszának ábrázolása során, Semprun a zsidó szédületnek azt a légkörét tudja az emlékek segítségével megnevezés helyett kifejezni, amely a vagon utasainak örvénylő kétségbeesését ekkor jellemezte.”²⁴ Ezt a technikát Kertész regényében nem találjuk, ő nem ugráltatja

¹⁶ Pl. Mikor Hans Castorp a szanatóriumban töltött időre való emlékezésről elmélkedik. vö. Thomas Mann: *A varázshegy II.*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981. 272–276.

¹⁷ Molnár Gábor Tamás: *Fikcióalkotás és történelemszemlélet. Kertész Imre: Sorstalanság, Alföld, 1996/8, 64.*

¹⁸ *Sorstalanság* 326.

¹⁹ Vö. Szirák Péter: *A megérthetetlen megőrzése (Sorstalanság) = Szirák Péter: Kertész Imre, Kalligram, Pozsony, 2003, 24–25.*

²⁰ *Sorstalanság* 332.

²¹ Szirák: *im.* 48.

²² Vö. Egri Péter: *im.* 323.

²³ *A nagy utazás*, 20.

²⁴ Egri Péter: *im.* 327.

az idősíkokat, hanem a lineáris időszerkesztést részesíti előnyben. Semprun azonban nem egyszerűen változtatja az emlékeket, hanem azokat többször el is homályosítja, kifejezi azok bizonytalanságát. Ezzel is érzékelteti, hogy nem lehet tökéletesen visszaadni a történeteket, mert az emberi emlékezet is véges. Jól ábrázolja ezt az álom és ébrenlét határán való mozgás. A napokon át étlen-szomjan, egy vagonban összezsúfolt százhusz álló ember valóságát Semprun felhasználja az álom és ébrenlét közötti vergődés ábrázolására. Ezt az ábrázolást a témává megtett helyzet is indokolja. Ez az álom és ébrenlét között hanyódó állapot lidércnyomásszerű: szorongásos lidércnyomás maga az utazás, és a tábor képe is „kásás és metsző rémálom”²⁵. Álom és valóság egybemosását is érzékelteti az elbeszélő: „Elszundítottam, az az érzésem, mintha álmodtam volna. Vagy maguktól teremnek az álmok körülöttem, s én azt hiszem, hogy a vagon valóságát álmodom”²⁶. Ezt érzékelteti még az idős lengyel rab története is, aki a vonat alá lőköttek halálkiáltásait és vérét hallucinálja, vizionálja; míg a német katonák véresre, holtra nem verték, azaz a vízió, a lidércnyomás valósággá vált.²⁷

AZ „UTASOKHOZ” VALÓ VISZONY

Semprun érzékelteti, hogy az egy vagonban utazók sem segítik, támogatják egymást. Gérard a semuri fiú mellett csak a német katonával tud kialakítani mélyebb kapcsolatot: „Holnap elmegyek – mondja. – Hová? – kérdezem. – Az orosz frontra. – Á! – mondom. – Ott majd meglátja, hogy mi az igazi háború. Rám néz, lehorgasztja fejét, fakó hangon beszél. – A halálotat kívánja – mondja fakó hangon. [...] De igaza van, bizonyos értelemben a halálát kívánom. [...] – Ne haragudjon rám. – Nem, dehogyan – mondja –, hiszen ez természetes. – Szeretném, ha mást kívánhatnék magának – mondom. [...] – Emlékezni fogok a beszélgetéseinkre – mondja. És újra elmosolyog. – Szeretném azt kívánni, hogy legyen boldog, amennyire lehetséges. [...] S gyors mozdulattal két doboz német cigarettát dug át a rácson. [...] – Azt kívánom, hogy pusztuljon el a német hadsereg. S hogy maga ússza meg. Rám néz, lehajtja a fejét, azt mondja: »köszönöm«, megigazítja a puskaszíjat, és elmegy.”²⁸ A katona és Gérard is kilóg saját környezetéből, és ez a „másság” vezet ahhoz, hogy a két ember – annak ellenére, hogy különböző oldalon állnak – barátságot köt.

Kertész regényében ugyancsak többször találkozunk a zsidókhöz való viszony ábrázolásával. A *Sorstalanság*ban is vannak támogatóik és vannak ellenségeik. A péknél való vásárlásnál alkalmával is a zsidók elleni hangulatot érzékelteti az író: „Nem is felelt a köszönésemre, mivel a környéken köztudott dolog róla, hogy nem szívleli a zsidókat. Ezért is lökött oda pár dekával kevesebb kenyeret.”²⁹ A kiutazásnál a határon „a csendőr se okozott nagyobb kellemetlenséget. [...] hamar kitűnt, jó szándék hozta: – Emberek – ezt a hírt jött csak tudatni –, a magyar határhoz érkezettek! [...] Az volt az óhaja, hogy amennyiben bármelyikőnkénél még netalán pénz vagy egyéb érték maradt volna, úgy azt adjuk át önéki. [...] – Akkor már – így folytatta, odafenn az ablakrésen tovább – miért ne inkább magyar kézbe jusson?”³⁰ Itt a csendőrt nem feltétlenül az embertársa iránti felebaráti szeretet hajtja, hanem megnyilatkozásaiban benne rejlik annak lehetősége, hogy csak a haszonszerzés a célja. Az emberek ebben a világban könnyen elvesztik emberi tulajdonságaikat, és könnyen kétszínűvé válnak. Ebben az esetben még mindig többre értékelhetjük a péket, aki nyíltan is vállalja a zsidók elleni ellenszenvét.

²⁵ *A nagy utazás*, 129.

²⁶ *A nagy utazás*, 167.

²⁷ *Vö. A nagy utazás*, 27.

²⁸ *A nagy utazás*, 52–53.

²⁹ *Sorstalanság* 16.

³⁰ *Sorstalanság* 94–95.